

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Tanagra en de antieke steden van Boeotie

Bintliff, J.L.; Wijngaarden G.J. van

Citation

Bintliff, J. L. (2006). Tanagra en de antieke steden van Boeotie. In *Graven in het verleden: Nederlandse archeologen in Griekenland* (pp. 84-92). Athene: Motibo en het Nederlands Instituut in Athene. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/8455>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/8455>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

*H*oewel geen toeristische trekpleister, vormen Tanagra en het omringende land een microkosmos waarin belangrijke ontwikkelingen in de geschiedenis van Griekse steden en platteland kunnen worden bestudeerd, zoals de komst van de eerste boeren aan het einde van het 7e millennium v.C., tot het stichten van moderne dorpen in de 19e eeuw. Eén van de gebieden die zijn onderzocht is Ayios Konstantinos, ten zuiden van Tanagra (foto links). Vondsten zoals dit stuk hergebruikte zuil, die was ingebouwd in de stadsmuur van Tanagra, stellen slechts één laag voor in de rijke geschiedenis van het gebied.

Tanagra en de antieke steden van Boeotië

Tussen 1978 en 1991 leidden John Bintliff en Anthony Snodgrass een regionale archeologische studie van grote delen van de antieke provincie Boeotië in Midden-Griekenland, op een uur afstand ten noorden van Athene. Dit Boeotië Project was in wezen een oefening in landschapsarcheologie met het doel de geschiedenis van menselijke vestiging en landgebruik in een van de belangrijkste gebieden van prehistorisch, antiek en middeleeuws Griekenland vast te leggen door oppervlakte aardewerkscherven en bouwresten in kaart te brengen.

Toen Bintliff uit Engeland kwam om in Leiden de leerstoel van Klassieke Archeologie over te nemen, brachten de noodzaak om goede veldtraining gelegenheid voor zijn studenten te vinden en de mogelijkheden voor nieuw onderzoek in Boeotië hem naar dit gebied terug met een nieuw project. Kort daarop nodigde hij Bozidar Slapzak - professor Romeinse Archeologie aan de Universiteit van Ljubljana, Slovenië- uit zich bij hem aan te sluiten en zo ontstond in 2000 het Leiden-Ljubljana Antieke Steden van Boeotië Project.

De keuze van Tanagra

Boeotië is nog steeds een landbouwgebied, en de meeste van zijn antieke steden liggen in bebouwd landschap waar ze voortdurend bedreigd zijn door bouwactiviteiten, wegaanleg en moderne intensieve landbouw. In verband met de benodigde tijd en de kosten heeft niemand ooit een volledige stad in Griekenland of elders in het Middellandse-Zeegebied op kunnen graven. Opgraveningen in antiek Corinthe zijn b.v. al in de 19e eeuw begonnen en nog is maar een deel van de stad blootgelegd.

Het Antieke Steden van Boeotië Project concentreerde zich op Tanagra, een nogal onbelangrijke stad in Klassieke en Romeinse tijd waarvan de begintijd in het duister ligt. Even duister is het lot van de stad gedurende de 1,500 jaar tussen het eind van de oudheid en de ontwikkeling van het moderne dorp, op een paar kilometer afstand van de site. De antieke stad is nooit het onderwerp van enige belangrijke opgraving geweest, dus men weet weinig van zijn ontwerp en ontwikkeling. In de jaren vijftig is er zonder archeologisch toezicht door de bovenste

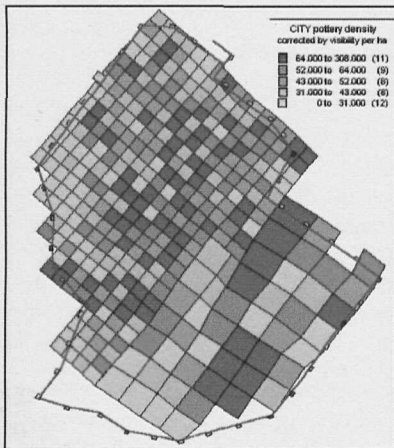
sector van de stad een irrigatiekanaal gegraven. Daarop is het hele gebied binnen de nog zichtbare muren uit de 4e eeuw v.C. afgesloten. Binnen de muren zijn geen (land)bouwwerkzaamheden veroorloofd; alleen een kudde geiten die op de site graast belemmert de groei van het struikgewas.

Tanagra in de oudheid

Tanagra schijnt voor het eerst in Neolithische tijd door een kleine groep boeren bewoond te zijn. Er zijn aanwijzingen voor soortgelijke kleine nederzettingen in alle volgende stadia van de Late Bronstijd. Hoewel er enkele grote begraafplaatsen uit de Late Bronstijd of Mykeense tijd in het gebied van Tanagra liggen, blijken deze niet tot de stad (dorp) te behoren, maar tot grotere en belangrijke nederzettingen, enkele kilometers naar het zuiden en naar het westen, bij de moderne dorpen Ayios Thomás en Kleidi.

De antieke stad verschijnt duidelijk bij het aanbreken van de Griekse geschiedenis

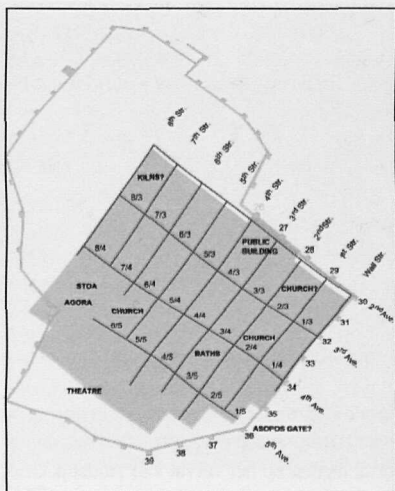
Om Tanagra te kunnen bestuderen is het oppervlakte in een enorm ruitpatroon verdeeld. Studenten leerden de oppervlakte-aardewerkscherven tussen de struiken herkennen en de stenen blokken van gebouwen en straten registreren. Bij elke ruit werd de dichtheid van gebroken aardewerk aan de oppervlakte gemeten, en er werden monsters voor datering en functionele analyse verzameld.

in het Laat-Geometrische en Vroeg-Archaïsche tijdperk omstreeks 700 v.C., toen de eerste schriftelijke verwijzingen naar een stad overeenstemden met de vroegste graven op de omliggende begraafplaatsen. De omvang van de eerste Vroeg-Archaïsche en Vroeg-Klassieke stad is niet duidelijk. De overbouw van de volgende 1.000 jaren heeft weinig oppervlakte-architectuur uit die tijd overgelaten en maar een paar kleine stukjes aardewerk.

Het eerste duidelijke idee over de omvang van de stad stamt uit de 4e eeuw v.C. dankzij het werk dat door de Amerikaanse wetenschapper Duane Roller is gedaan. In de jaren 70 en 80 kwam Roller met een kleine groep naar Tanagra en bracht nauwkeurig alle zichtbare oppervlakte bouwresten, samen met de stadsmuren, in kaart en vervaardigde een zeer aannemelijke plattegrond van de hoofdstraten en de huizenblokken. Op grond van antieke beschrijvingen van de stad kon hij bevestigen dat de acropolis met de voornaamste publieke gebouwen en de markt (agora) niet in de hoogste en zuidelijkste sector van de stad lag maar op tweedeerde van de afstand tussen de noordelijke en zuidelijke muren, waar een duidelijke rotsrichel de hele site van oost naar west doorkruist en de van zuid naar noord aflopende helling onderbreekt.

Het project heeft te weinig oppervlakte vondsten opgeleverd om meer informatie over deze klassieke stad te verkrijgen. Maar de groep uit Ljubljana boekte opmerkelijke resultaten door prospectie onder de oppervlakte te gebruiken - een methode die de archeologen de mogelijkheid geeft de geschiedenis van een site te bestuderen zonder te graven. Door het combineren van verschillende manieren om muren, greppels en werkplaatsen voor nijverheid onder de

De hypothetische plattegrond van de stad van Duane Roller werd vergeleken met de gegevens van de verkenning onder de oppervlakte. Daarbij bleek dat de straten die op zijn plattegrond noord-zuid lopen in werkelijkheid ook zo liggen, maar dat de gewone oost-west straten niet precies daar liggen waar hij beweert. Ook zijn plaatsing van de agora schijnt niet juist te zijn, daar dit centrale plein westelijker en dichter bij een van de hoofdeuropen van de stad schijnt te liggen.

grond op te sporen - elektrische weerstand, magnetische onregelmatigheden, radarsignalen - kunnen verrassend gedetailleerde kaarten van wegen, muren, kalkovens en andere voorzieningen gemaakt worden. In Tanagra is bijna de gehele ommuurde stad met een oppervlakte van 30 hectaren door middel van geophysica bestudeerd.

Verval en groei

De opzet van de stad Tanagra in de 4e eeuw v.C. en de herbouw van de muren duiden erop dat het in Klassieke tijd een vrij grote welva-

In 2003 onderzocht Bozidar Slapsak de gegevens van onder de oppervlakte. Delen van de site werden van de struiken ontdaan en onthulden muurlijnen aan de oppervlakte. Losse bouwblokken werden gefotografeerd, gemeten en beschreven. Het werd al spoedig duidelijk dat, hoewel veel van de lijnen in straten en gebouwen in de huizenblokken tot in de Laat-Romeinse tijd dezelfde bleven, sinds het stratenplan uit de 4e eeuw v.C. elke muur herbouwd was.

rende stad was. Bij vroeger werk in Boeotië is onderzocht waarom antieke schrijvers de nadruk legden op het verval van zuidelijk Griekenland in de tijd van het Vroeg-Romeinse keizerrijk in verband met het inwonersaantal en de algemene economische prestatie, daar oppervlakte vondsten het kleiner worden van steden zoals Thespieae en Hyettos en de tijdelijke of blijvende verlating van Haliartos en Askra bevestigden.

Tanagra zou ook in omvang en bevolking achteruitgegaan kunnen zijn. Het aardewerk dat tot dusver gevonden is schijnt bijzonder weinig voor Vroeg-Romeinse tijd, maar de analyses zijn nog lang niet afgerond en bovendien zijn er problemen met de juiste datering van sommige aardewerksoorten die tot lang na deze periode bestaan hebben.

Vondsten wijzen er echter op dat op de site in de Laat-Romeinse tijd (ca. 400-600 n.C.) een grote drukke stad bestond, daar het merendeel van alle oppervlakte vondsten uit Tanagra tot Laat-Romeinse types behoort. Dit was een tijd waarin barbaarse overvallen werkelijke onveiligheid naar Griekenland brachten, en de steden in de hele provincie opnieuw versterkt werden. Terwijl andere Boeotische

steden zoals Thespieae slechts een klein gebied met nieuwe muren beveiligden, herstelde Tanagra al zijn klassieke versterkingen, wat doet vermoeden dat de bevolking vrij groot was. Toch is het grootste deel van het oppervlaktepuin uit Laat-Romeins Tanagra geen gewoon huishoudaardewerk maar vervoers-amphoren - grote vaten voor de handel in olie of wijn.

In Romeinse tijd werd het ruitvormig stratenplan van Tanagra uit de 4e eeuw v.C. sterk gewijzigd. Een bijna volledige plattegrond die het resultaat was van het geophysica programma heeft licht op deze herbouw geworpen. Aanvankelijk verwonderden de Nederlandse archeologen zich erover dat Roller's stratenplan toonde dat de sterkste oppervlakte bouwresten het Griekse plan van straten en "insulae" waren; ze waren er nl. zeker van dat het beïnvloed zou zijn door bewoning gedurende het millennium dat volgde. Gegevens van onder de oppervlakte toonden aan dat, terwijl de basisopzet van het vroege stadsplan bewaard bleef, op vele plaatsen straten versperd zijn en huizenblokken veranderd voor nieuwe doeleinden.

De gegevens die de geophysica opleverde brachten bouwkenmerken naar voren die

aan de Romeinse bewoners van de stad te danken zijn. Het opvallendst is een reeks van kerken uit de late oudheid, vooral een reusachtig exemplaar in het gebied van de agora. Bepaalde sporen wijzen er ook op dat sommige Griekse huizenblokken met woningen van gelijke grootte omgebouwd zijn tot dominerende herenhuizen voor een elite in Laat-Romeinse tijd.

Laat-Antiek Tanagra had een bisschop, maar de stad wordt door geen historische bron genoemd na de Laat-Romeinse tijd. Middeleeuwse of Byzantijnse scherven duiden alleen op het bestaan van verstrooide boerderijen. Op de acropolis is een alleenstaand gehucht uit de Middel-Osmaanse tijd (16e tot 18e eeuw) gevonden. Het bestond uit een rij van vier van puin gebouwde met elkaar verbonden langwerpige huizen en was waarschijnlijk een lijfeigenen-boerderij of "tsifliki" zoals die typisch was voor deze periode uit de Griekse geschiedenis.

Aanwijzingen van het platteland

Het platteland rond Tanagra was het ondersteunende landbouw-hinterland van de antieke stad. In pre-moderne tijden was de geschiedenis van een stad nauw verbonden met het platteland eromheen. Tussen 2000 en 2003 voerden groepen van zes tot negen studenten veldverkenningen tot 3 km afstand van de stad uit, om gegevens te verzamelen. Materiaal van de veldlopen duidt aan dat de antieke Tanagraëers prijs stelden op een hoge opbrengst van hun boerderijen. Maar de velden met potscherven lijken vooral te komen van stedelijk afval dat als mest werd gebruikt. In de grootste stad die bij het vroegere Boeotië Project bestudeerd was, Thespieae, dateerden de schervenvelden van buiten de site bijna geheel uit de Klassieke Tijd, toen de stad het grootst was; het kon

Tijdens veldverkenningen kunnen afgelegen verzamelingen aardewerk en soms ook bouw materiaal worden gevonden, die duiden op boerderijen, villa's, dorpen en zelfs landelijke begraafplaatsen. De grootste opeenhoping van aardewerk buiten de site vindt men langs de randen van de stad; daarna wordt het minder en na 2 km is het praktisch verdwenen.

als verschijnsel van bevolkingsdruk uitgelegd worden. Op een bepaald moment nam de bevolking van Thespieae abrupt af; achteruitgaande opbrengst van de oogst kan hier een grote rol in gespeeld hebben. Datering van de bemeste velden buiten de site zullen helpen om vast te stellen of een dergelijke crisis in Tanagra plaatsgevonden heeft of het landgebruik op een ander tijdstip intensiever werd - wat samen zou moeten hangen met de verandering van de omvang van de stad.

Landelijke surveys helpen ook duidelijke sites met nederzettingen of begraafplaatsen op te sporen. Gegevens uit het achterland van Tanagra stemmen alweer overeen

In Tanagra duiden de enorme hoeveelheden materiaal die binnen een straal van een half uur vanaf de stad verzameld zijn op een intensieve bemesting, waarbij de stadsbewoners puin op hun velden stortten om de vruchtbaarheid van hun landerijen te verhogen.

met materiaal dat in eerdere surveys in midden- en noordelijk Boeotië is gevonden. Prehistorische sites bestaan uit Neolithische en Bronstijd dorpen op regelmatige afstanden van ongeveer een half uur van elkaar, en daartussen liggen minder duurzame boerderijen die waarschijnlijk door één enkele familie bewoond werden.

De Neolithische boeren hadden geen ploegen en verkregen geen melk-producten of wol van hun kuddes. Hun aanwezigheid hangt nauw samen met het voorhanden zijn van goed van water voorziene aarde in dalen waar landbouw met de hand het makkelijkst toepasbaar is. In de Bronstijd veroorzaakte de verspreiding van door ossen getrokken ploegen en de kennis van bijproducten, van vee afkomstig, een massale uitbreiding van nederzettingen in drogere gebieden en een algemene stijging van het aantal inwoners. Tanagra dat dicht bij de rivier Asopus en de samenvloeiing met de kleinere Laris ligt, was in zowel in Neolithische als in de Bronstijd bewoond; de dichtstbijzijnde woonkernen lagen in het westen, zuidwesten en zuiden. Nauwkeurige bestudering van het aardewerk van de landelijke veldlopen leverden vele sites van kleine boerderijen op langs de grote en kleine rivieren bij de antieke stad en de zachte

aarde van de interfluviale vlaktes daartussen, die pasten bij de zojuist beschreven veranderde patronen.

Uitbreiding naar het platteland

De volgende nederzettingsgolf op het platteland rond Tanagra valt samen met de snelle uitbreiding van de stad in Archaische en Klassieke tijd, met omstreeks 400 v.C. waarschijnlijk een hoogtepunt in stedelijke en landelijke bevolking. De survey vond een aantal familieboerderijen en vele kleine landelijke begraafplaatsen. De boerderijen liggen bij de stad, waarschijnlijk omdat het praktischer was daar het hele jaar door te wonen dan elke dag tussen stad en boerderij heen en weer te lopen.

De Boeotische survey heeft definitief aangetoond dat hoewel het platteland in Klassieke tijd bezaaid was met boerderijen en kleine dorpen, hun bewoners niet meer dan 20-25% van de bevolking van het hele gebied uitmaakten. De overweldigende meerderheid woonde in de grote en compacte steden van die tijd. Tanagra's hinterland werd vooral bewerkt door burgers die in de stad zelf woonden of binnen een half-uurstraal daarvan. Buiten deze afstand zijn grote landelijke woonkernen - afhankelijke dorpen of komai - gebruikelijk.

In Laat-Hellenistische en Vroeg-Romeinse tijd begint Boeotië te vervallen. Het is niet duidelijk of de stad Tanagra toen ook kleiner werd, maar de afwezigheid van boerderijen in het hinterland is opvallend. Het herstel van het gebied begint in de Middel-Romeinse keizertijd (omstreeks 200-400 n.C.) en bereikt zijn hoogtepunt in een nieuwe opbloei van de landelijke sites in Laat-Romeinse tijd (omstreeks 400-600 n.C.). Net als in andere delen van Boeotië verschijnen er talrijke villa's of elite-boerderijen die groter en uitgewerkter zijn dan de kleine familieboerderijen uit de Klassieke tijd. De Tanagra survey heeft vier villa's bestudeerd, en in tenminste twee ervan zijn elite-voorzieningen gevonden zoals gecanneleerde zuilen, vensterglas en mozaïekvloeren.

Dit contrast wordt meestal uitgelegd als een verschuiving in Romeinse tijd naar een vorm van landeigendom die de voor-

keur gaf aan rijkere boeren boven de vooreen heersende klassen van keuterboeren. Het is mogelijk dat tegen deze tijd de stadsbevolking van Tanagra een afhankelijk arbeidsreservoir had opgebouwd van arbeiders die tegen betaling of als pachters op deze grote landerijen werkten. Als betaling plaatsvond in de vorm van grote hoeveelheden wijn of olie - deel van de productie die grotendeels voor export bestemd was tot financieel voordeel van de grootgrondbezitters die dit systeem stuurden - zou dit kunnen verklaren waarom de plaatselijke bevolking grote amphoren gebruikte die normalerwijze aan de langeafstandshandel voorbehouden waren.

Tanagra na de Romeinen

Wanneer een stad aan het eind van de oudheid uitsterft, wordt er aangenomen dat het leven op een nabijgelegen site doorgaat, be-

Klassieke begraafplaats op het platteland, met de stad Tanagra op de achtergrond.

halve in de zeldzame gevallen waarin een grote natuurlijke of menselijke ramp de gehele bevolking uit een gebied verdrijft. Barbaarse overvallen door heel Romeins Griekenland van de 3e tot de 7e eeuw, kolonisatie door Slavische stammen in de 7e eeuw en de builenpest zouden de bevolking in deze tijd gehalveerd kunnen hebben.

Een van de doelen van de survey was te achterhalen wat er met de bevolking van Tanagra gebeurd was. In 2003 werd een dorps-site bij Άγιος Konstantinos - net 2 km ten zuiden van Tanagra - bestudeerd. De voornaamste bewoningstijd werd ingenomen door een groot Laat-Romeins dorp, maar het was bevreemdend dat het dorp blijkbaar aan alle kanten versterkt was. Thanasis Vionis, de expert voor middel-eeuwse keramiek van het project, vermoedt dat een paar van de vondsten er op kunnen wijzen dat de site gebruikt is tot in de woeilge "duistere" periode na de Laat-Romeinse tijd (omstreeks 600-900 n.C.).

Historische bronnen worden nu vergeleken met overblijfselen van de bewoning van het achterland van Tanagra om vast te stellen wat er gebeurd is. Tegen de 8e eeuw had het Oost-Romeinse Rijk, met hoofdstad Constantinopel, het Griekse platteland op de Slaven

Middel-Byzantijnse gehuchten konden gedateerd worden dankzij de kenmerkende keramiek die aan de oppervlakte gevonden is. Deze gehuchten bleven bloeien tot in de volgende tijd van feodale kruisvaardersveroveringen (13e-14e eeuw). De gunstige positie van Tanagra verklaart het feit dat zo een dorp, Ayios Thomás, op slechts één kilometer afstand van de antieke stad gesticht is, vlakbij de landelijke kerk die er vandaag de dag nog staat.

heroverd, waarmee een periode van gestadige groei begon in de landelijke gebieden en regionale steden zoals Thebe. Byzantijnse bronnen geven aan dat er rondom Tanagra op regelmatige afstanden verscheidene gehuchten ontstonden. In de 14e eeuw verdwijnen alle Byzantijnse dorpen - het gecombineerde resultaat van een nieuwe builenpest en de verwoestende oorlogen tussen Franken, Byzantijnen en Turken waardoor de bevolking van het grootste deel van het zuidelijke Griekse vasteland naar hoger gelegen dorpen vluchtte of als slaaf werden afgevoerd.

De eerste belastingsregisters (1466) van na de Osmaanse verovering van Griekenland getuigen van deze afwezigheid van Griekse dorpen in het laagland. Melding wordt slechts gemaakt van enkele vergrootte vluchtelingendorpen in de heuvels van Boeotië; de grote vlaktes en plateaus rond Tanagra zijn leeg. De laatste Frankische hertogen en de latere Osmaanse heersers herkoloniseerden het gebied tussen 1400 en 1500 met grote aantallen kolonisten uit Albanië, die de opdracht kregen om nieuwe nederzettingen te stichten in de buurt van de eerder verlaten dorpen. Hieruit ontstonden de meeste moderne nederzettingen in de regio, waaronder ook het huidige Tanagra.

Selectie uit de bibliografie

"DE HEILIGE KUNSTMONUMENTEN"

Bastet, F.L. 1987. *Collections of the National Museum of Antiquities in Leiden, VI, De drie collecties Rottiers te Leiden.* Leiden.

Brongers, J.A. 2002. *Een vroeg begin van de moderne archeologie: leven en werken van Cas Reuvs (1793-1835).* Amersfoort.

Halbertsma, R.B. 1995. *Collections of the National Museum of Antiquities in Leiden, IX, Le solitaire des ruines: de archeologische reizen van Jean Emile Humbert (1771-1839) in dienst van het Koninkrijk der Nederlanden.* Leiden.

Halbertsma, R.B. 2003. *Scholars, Travellers and Trade: The Pioneer Years of the National Museum of Antiquities in Leiden, 1818-1840.* London/New York.

Logan, A.M. 1979. *The 'Cabinet' of the Brothers Gerard and Jan Reynst.* Amsterdam/New York.

Reuvs, C.J.C. 1818. *De Laudibus Archaeologiae.* Leiden.

Van Regteren Altena, I.Q. & P.J.J. van Thiel 1964. *De portretgalerij van de Universiteit van Amsterdam en haar stichter Gerard van Papenbroek, 1673-1743.* Amsterdam.

DE WEG VOORBEREIDEN

Byvanck-Quarles van Ufford, L. 1984. *De archeologie van de Leidse Universiteit (van eind 19e tot midden 20e eeuw) in: Een universiteit herleeft, wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw.* Leiden, 125-139.

Feye, K. 1988. *Nederlands Archeologisch onderzoek in Griekenland.* In: *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 1, 4-12.

Goekoop, C.H. 1990. *Op zoek naar Ithaka. Een speurtocht naar het vaderland van Odysseus.* Weesp.

Haagsma, M. J. 2001. *Das Niederländische Institut in Athen.* In: *Der Neue Pauly. Enzyklopedie der Antike. Rezeptions- und Wissenschaftsgeschichte* La-Ot 15/1, Weimar, 690-694.

Riele, G.-J. Te 1969. **W. Vollgraff Heléniste Néerlandais** (1876-1967), *Revue Archéologique* 9, 301-305.

Viviers, D. 1996 *Un enjeu de politique scientifique. La section étrangère de l'École Française d'Athènes.* In: *Bulletin Correspondance Hellenique* 120, 173-190.

PIONIERS EN GRONDLEGGERS

Bakhuizen. S.C. *A Greek City of the Fourth Century B.C.,* Roma.

DE AETOLIË SURVEY

Voor een vroeg overzicht van het Aetolië Project zie **S. Bommeljé, P.K. Doorn** (et al.), *Aetolia and the Aetolians. Towards the interdisciplinary study of a Greek region* (Utrecht 1987).

Doorn & S. Bommeljé, "Transhumance in Aetolia, Central Greece." *Rivista di Studi Liguri* 56 (1991-1992).

P.K. Doorn, "Geographical Location and Interaction Models and the Reconstruction of Historical Settlement and Communicati on: The Example of Aetolia, Central Greece," *Historical Social Research* 18,3 (1993): 35-71;
S. Bommeljé & J.A.C. Vroom, "Deserted and untiled lands: Aetolia in Roman times," *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens* 3 (1995): 67-130.

Y. Bommeljé and P. Doorn, "The long and winding road: land routes in Aetolia (Greece)," in: **H. Kamermans and K. Fenema** (eds.), *Interfacing the Past* (Leiden 1996): 343-51;

Gelukkig neemt de wetenschappelijke belangstelling voor Aetolië zowel in Griekenland als in het buitenland toe. De meeste recente literatuur is te vinden in: **Joseph B. Scholten**, *The Politics of Plunder: Aetolians and their 'koinon' in the Early Hellenistic Era 279-217 B.C.* (Berkeley 2000).

THEISÓA-LAVDA

Het onderzoek is gepubliceerd in *Pharos*, het wetenschappelijk tijdschrift van het Nederlands Instituut in Athene.

NIEUW HALOS

Reinders, H.R., 1988. *New Halos, a Hellenistic town in Thessalia, Greece*. Hes, Utrecht.

Reinders, H.R. & W. Prummel (eds), 2003. *Housing in New Halos, a Hellenistic Town in Thessaly, Greece*. Balkema, Lisse etc.

Reinders, H.R. (ed.), 2004. *Prehistoric sites in the Almiros and Sourpi plains* (Thessaly, Greece) (Publications of the Netherlands Institute at Athens 5) Van Gorcum, Assen.

GERÁKI – LAKONIAS

De resultaten van de Laconië Survey worden gepresenteerd in een tweedelige publicatie waarin ook uitvoerig gerefereerd wordt aan eerder onderzoek in Laconië, waaronder dat van het Menelaion complex dat nog niet volledig gepubliceerd is: **W. Cavanagh, J. Crouwel, G. Shipley** and **R.W.V. Catling**, *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey I and II*. British School at Athens, Supplementary volume 27. London 1996 and 2002.

Sinds 1995 worden er in *Pharos* door Crouwel, Prent en anderen uitvoerige voorlopige onderzoeksrapporten gepubliceerd over het lopende onderzoek in Geraki. Meer gespecialiseerde publicaties over de resultaten van het Geraki-project omvatten: **J.H. Crouwel**, "An Early Helladic Pendant from

Geraki, Laconia," in *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year I*. Aegeum 20 (Liège and Austin 1999), 149-154.

J.P.A. van der Vin, *A coin hoard from Geraki in Lakonia*. In *Pharos* 6 (1998), 73-91.

J. Weingarten, J.H. Crouwel, M. Prent and **G. Vogelsang-Eastwood**, *Early Helladic sealings from Geraki in Lakonia, Greece*. In *Oxford Journal of Archaeology* 18 (1999), 357-376.

TANAGRA EN DE ANTIKKE STEDEN VAN BOEOTIË.

Bintliff, J. L. and A. M. Snodgrass (1985). "The Boeotia survey, a preliminary report: The first four years." *Journal of Field Archaeology* 12: 123-161.

Bintliff, J. L. and A. M. Snodgrass (1988). "Mediterranean survey and the city." *Antiquity* 62: 57-71.

Roller, D. (1987). "Tanagra Survey Project 1985, The Site of Grimadha." *Annual of the British School at Athens* 82: 213-232.

De voorlopige rapporten over de onderzoekscampagnes van het Tanagra-project in 2000, 2001 en 2003 zijn verschenen in het tijdschrift *Pharos* (nummers 8-9 en 11). Het verslag over 2002 zal verschijnen in het tijdschrift van de Franse Archeologische School, *Bulletin de Correspondance Hellénique*.

Dankwoord

Het veldwerk dat in dit boek is beschreven is uitgevoerd met de steun en medewerking van het Griekse ministerie van Cultuur. Wij danken in het bijzonder: D.R. Theocharis en G.Ch. Khourmouziadis (voor Goritsa), L. Kolonas, E. Pendazos, R. Kolonia en P.A. Pantos (voor Aetolië), G. Steinhauer (voor Astros), A. Liankouras en G. Chatzi (voor Theissoa-Lavda), D.R. Theocharis, V. Adrymi-Sismani, Z. Malakasioti en V. Rondiri (voor Nieuw Halos), Th. G. Spyropoulos, A. Panayiotopoulou, E. Zavvou, en N. Themos (voor Geraki), en B. Aravantinos (voor Tanagra). Het veldwerk zou niet mogelijk zijn geweest zonder genereuze bijdragen van diverse Nederlandse en internationale publieke en private

instellingen. Daaronder zijn de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), het Instituut voor Aegean Prehistory (INSTAP), de UTOPA stichting en anderen. De redacteur en auteurs danken de staf van Motibo voor hun expertise en de vriendelijke samenwerking. In het bijzonder danken wij Diana Shugart van Motibo. Nederlands archeologisch veldwerk zou niet mogelijk zijn zonder de energie en het enthousiasme van meerdere generaties studenten. Dit boek geldt als een eerbetoon aan al diegenen die als student of stafflid hebben deelgenomen aan het Nederlandse archeologische veldwerk in Griekenland.